

granice, mogli bismo saznati samo tako da utvrdimo, tko je na dotičnom teritoriju imao jurisdikciju, a ne prema nevoljama koje su Splitsani trpjeli od susjeda u drugoj polovici XIV. stoljeća. Za Tvrta je napokon granica određena i to »Solinska rijeka od izvora do rta Glavice, pa do nekog kamena u polju i onda k brdašcu sv. Mihovila (u Kambelovcu)« (205). Bila je to, kako tvrdi K. »najpovoljnija granica što su je igda imali Splitsani prema Klisu« (205). Zašto nije unesena u kartu? Da li je tačno da su Klišani tražili 1397 »ispravak te granice« (205)? Iz teksta na koji se autor poziva (v. Solin od VII—XX. stoljeća, 54) ne može se to razabrati. Klišani, doduše, traže granice na lijevoj obali Jadra, ali da li to oni traže u ime kliške općine? Prateći dalje granice u vrijeme Turaka, K. drži da se tada »teško može govoriti o granici« jer su Turci »pustošili i kliško i splitsko polje« (207). Ipak je u XVI st. granica ponajviše Solinska rijeka. Tako ostaje i u XVII st. sve do 1671 kad je Solin tursku vlast zamijenio mletačkom.

9) U svom posljednjem prilogu u Starinama 49, 1959 Katić je iz bogatoga arhivskog materijala splitskog Kaptola izvadio i registirao neke oporuke i objavio ih pod naslovom: *Iz knjiga oporuka splitskog Kaptola* (Ex libris testamentorum Capituli spatensis), (str. 81—104). Kako su se uz oporuke nalazili i drugi dokumenti, autor je i njih dodao. Među ostalima, prema njegovu uvjerenju, najstariji Kartular posjeda splitskih kanonika, u koji »su se upisivale darovane zemlje od zgrade do zgrade iz originalnih dokumenata« (103). Iako smatra da je najveći dio kartulara nastao još u drugoj polovici XII st., držim da se iz podataka koje kartular pruža može zaključiti jedino to da su možda originali, iz kojih su podaci crpeni, bili iz toga vremena.

Nada Klaić

D. KOVAČEVIĆ, TRGOVINA U SREDNJEVIJEKOVNOJ BOSNI, Sarajevo 1961, str. 216.

Naučno društvo Bosne i Hercegovine izdalo je kao 18. knjigu serije »Djela« doktorsku disertaciju Desanke Kovačević, branjenu decembra 1956. u Beogradu. Svaki iole upućen u našu historiografiju zna koliko se malo dosada radilo na pitanjima vezanim za privredni život srednjevekovne Bosne. Nešto više ispitivano je jedino rudarstvo. No, stanje je i ovde bilo nepovoljnije nego za Srbiju, na koju je K. Jireček obratio znatno veću pažnju. Zbog toga se najpovoljnije moramo izraziti o tematici teze koja se prikazuje.

Desanka Kovačević je izdvojila tri dela u svom radu: razvoj trgovine do konca XIV v. (str. 9—40), napredak trgovine 1400—1463 (43—136), analizu elemenata vezanih za rudarstvo, promet i trgovinu u XV st. (139—189), za koji period ima najviše podataka i gde je problematika najvažnija. Studija nema zaključak koji bi se odnosio na čitavu tematiku; na kraju se nalazi francuski rezime koji je ispao nešto veći (190—200) i jedinstven registar pojmova, geografskih naziva i osobnih imena (201—216). Knjizi je priključena zanimljiva tabela koja prikazuje razvoj dubrovačkih naseobina u Bosni u prvoj polovini XV v. i to sa pokazateljima stalno naseljenih i pridošlih Dubrovčana.

Najprije je posmatran razvitak trgovine do kraja XIV v.: promet s jadranskim primorjem, počeci rudarstva, predmeti i obim trgovinske razmene, napredak u razmeni i proširenje trgovinskih odnosa, nosioci trgovine, privredni planovi Tvrta I. Proučavanje razvoja bosanske trgovine u posmatranom odseku XV st. uobličeno je u sledećim poglavljima: Uloga Dubrovnika u bosanskoj trgovini (43—64); Dubrovačke kolonije u Bosni (65—88); Uloga ostalih stranih gradova u

bosanskoj trgovini (89—97); Učešće bosanskih vladara i feudalaca u trgovini (98—107); Domaći trgovci (108—136). U okviru pomenutih celina materija je dalje tematski zaokrugljena, tako da se, na primjer, kad je reč o ulozi Dubrovnika, govori o trgovinskim odnosima Dubrovnika sa bosanskim vladarima i feudalcima, o organizaciji i o predmetima dubrovačke trgovine; kada se, pak, obrađuju dubrovačke naseobine, raspravlja se o počecima i razvitku dubrovačkih naseobina, o privrednoj aktivnosti u njima, o pravnom položaju kolonija, o životu u njima. Treći deo, analiza trgovine u Bosni 1400—1463, sadržan je u posebnim poglavljima o rudarstvu (139—57) i trgovačkim putevima i dažbinama (158—64) i u jednom poglavlju u kome je dat osvrt na trgovinski promet (izvoz, uvoz, proizvodi bosanske privrede i evropsko tržište, novčani promet; 165—189).

Rad se zasniva na dubrovačkoj arhivskoj građi, na publikovanim izvorima i na literaturi. Izuzetno, ima poziva i na neke serije venecijanskog arhiva. Dubrovačka arhivska građa nije mogla biti podjednako zastupljena u svima poglavljima, te se mestimično može dobiti utisak kao da su neki delovi rađeni skoro isključivo/na osnovu poznatih rezultata. Ovaj utisak je moguć zato što je autor veoma brižljivo istraživao literaturu i često navodio i ono što upravo njegovim radom gubi stvarnu naučnoistraživačku vrednost. Ono, pak, od velike vrednosti čime je ona raspolagala, bila je dobro i sistematski pretresena dubrovačka arhivska građa, osnovni izvorni fond, čime se nisu služili mnogi raniji pisci. Nije, međutim, prenebregla ni numizmatičke podatke ni vesti iz turskih vrela.

Poznato je da se Bosna od XII v. do pada pod Turke stalno širila. Govoreći o bosanskoj teritoriji Kovačevićeva je uzela u obzir sva ona područja koja su »tokom vremena obuhvaćena bosanskim granicama«, tj. prostranstvo iz sredine XV veka. U vezi s tim treba napomenuti da su trg Neretva, tj. Drijeva, kao i današnji Hercegnovi slabo obrađeni; postojeće radnje o Drijevima rađene su sa drugim interesovanjem, te se autor nije smeo na njih osloniti. Iako je Kovačevićeva brižljivo posmatrala kontakte s gradovima srednje Dalmacije, istraživanja su ipak uglavnom oslonjena na Dubrovnik i na najveća rudarska i trgovačka središta gde su Dubrovčani poslovali. Međutim, u XV v. postojala su i mala, lokalna trgovišta, koja će se po padu Bosne nešto jače izraziti; ona ovde nisu ni pomenuta. Pored lokalnih ruralnih trgovišta nije obraćena pažnja ni na podgrađa, trgovačka naselja ispod utvrđenih gradova (Podvisoki, Poddobrun, Podjeleč, Podvišegrad, Podborač), iako je nesumnjivo postojao interes da se utvrdi uključivanje bosanskih feudalaca u trgovinu (ako to ide samo u ovu tematiku). U pogledu rada s dubrovačkom građom osnovna metodološka slabost sastoji se u tome što je Kovačevićeva, iako je ranije radila i na periodu posle 1463, prešla preko mogućnosti koju bi joj indicirali podaci iz poslednjih decenija XV v. za stanje pre 1463. Zbog svega toga ona nije mogla da dovoljno sagleda komponentu domaćih trgovaca i trgovine, na čemu je, inače, s pravom insistirala.

Osnovna istina o mogućnosti pojave i o intenzitetu trgovine u Bosni sastoji se u sledećem: trgovina u Bosni nije bila uslovljena razvitkom gradova i njihovom zahatskom proizvodnjom, kao u klasičnom slučaju, na primer u zapadnoj i srednjoj Evropi, nego se osnivala na povezivanju Bosne kao sirovinskog područja (s osnovom pre svega na produktima rudarstva) sa primorskim središtima kao centrima razmene za tekstilne i druge proizvode Zapada. Dakle, primarna je bila razmena sa stranim tržištem na relaciji srednje udaljenosti a ne razmena selo-grad, iako je upravo nagli privredni razvitak u Bosni, zasnovan na konjunkturi dragocenih proizvoda rudarstva, oformio i niz lokalnih trgovišta. Autor nije dovoljno razradio ovu specifičnost; u vezi s tim, on bi se morao susresti i s drugim pitanjima trgovine Srednjeg veka (transport manje vredne robe na veća rastojanja, pitanje trgovačkih »nacija«, pitanje perspektive razvitka sirovinskih područja u Srednjem veku u

odnosu na epohu kapitalizma, relativnost dubrovačkog tržišta kao stranog za Bosnu itd.). Pisac pravilno zapaža (14) da je usporeni razvitak trgovine u Bosni došao kao posledica činjenice da se bosansko rudarstvo razvilo kasnije.

Kad čovek čita ovu studiju, ponovo mu se postavlja pitanje može li da postoji medievalna studija kod nas a da ne bude sitnofotografski rad. Izgleda da uslovi još uvek nalažu određeni karakter finalnih naučnoistraživačkih proizvoda iz prostog razloga što naši medievalci još uvek moraju da tragaju za podacima, kojih izgleda nikad neće biti toliko da omogućavaju stvarne i dobro dokumentovane sinteze. I u ovoj studiji mestimice nema dovoljno daha jer nedostaju nužni podaci. Umesto da pojedine činjenice jače iskoristi analizom, autor je svima podacima pristupio s istim intenzitetom pažnje. Iako poslovna knjiga Kaboge još nije publikovana, Kovačevićeva je ovdje mogla dati mnogo više kvalitetnih podataka iz nje i čak izvršiti izvesne analize. Autor je stalno nastojao da se izražava tabelarno. To je očigledno uticaj Brodelove »škole«, ali neopravdan baš u svim slučajevima. Pozitivno je, pri tome, što su označeni dokumenti na osnovu kojih su tabele načinjene. Dragoceno je što je Kovačevićeva konkretno posmatrala razvitak, iz decenije u deceniju. Izvrsni rezultati takvog rada i upoređivanje stanja u Bosni sa situacijom u Evropi postignuti su već u autorovom članku koji je izašao u »Annales. Economie, société, civilisation« (mart-april 1960).

Malo su nas neprijatno iznenadile analize učinjene na osnovu serije *Debita*. Na osnovu nedovoljno pažljivo povađenih podataka načinjeni su prilično kategorički zaključci. Za g. 1400. zabeleženo je da su se domaći trgovci iz Bosne zadužili na 34 dukata (109). Podatak je pogrešan: tri domaća trgovca iz Podvisokog zadužili su se te godine na 201 dukat i 47 groša a trgovci iz Drijeva na 621 dukat¹. Sledeća 1401. g. označena je sa 398 dukata, a radi se u stvari o ovoj svoti samo za Praču i Foču, dok su se trgovci iz Drijeva zadužili na 1347 dukata i 466 perpera (tu ima i Dubrovčana!), a oni označeni kao »mercator in Bosna« (nikako ne treba smatrati da su to isključivo Dubrovčani jer se analogno, na primer, označavaju i Skadrani; *Deb.* XII, 44²) pojavljuju se sa kreditom od 1046 dukata.³ Za g. 1402. izostavljeno je 276 dukata za Foču (XII, 117⁴); trgovci iz Drijeva primili su 1990 a oni iz preostalog dela Bosne 768 dukata.⁵ God. 1403. pojavljuju se samo oni iz Neretve, i to označeni i sa »mercator in Narento« (možda pretežno Dubrovčani) kao i »mercator de Narente« (svakako domaći); zadužili su se na 416 dukata.⁶ Slično je i za druge godine, jer se nisu s potrebnom pažnjom pratili podaci za sva mesta. Mesto Visoki je označeno za čitavu prvu polovinu XV v. samo sa 365 dukata, a podaci samo za period 1400—1405. za Podvisoki daju 772 dukata i 115 perpera.⁷ Za Ustikolinu je za čitavu prvu polovinu XV st. stavljena svota od 97 dukata i 176 perpera, a samo jedan podatak iz 1405. daje 117 dukata.⁸ Za Olovo je ukupno stavljeno 266 dukata a podaci za 1418—21. g. daju 293 dukata i 16 perpera.⁷ Potpuno je izostavljeno jako trgovište Cernica, čiji su se ljudi, na primer, samo 1426. g. zadužili na 146 dukata i 73 perpera.⁸ Izoštavljeni su ne samo svi vlasni kao i žitelji malih hercegovačkih i bosanskih mesta ili oblasti (Dračevica, Hrasno, Breznica, Ljubomir, Tjentište, Poddobrun, Pljevlja, Onogošt, Nevesinje, Plana, Čukovac, Gacko, Podjeleč i Jeleč, Pleske, Deževica, Trebinje itd.),

¹ *Deb.* not. XII: 1, 3' i 3, 5', 7, 8

² Isto, 33, 50; 12, 30', 35, 36', 40', 44, 45', 47', 51, 51'.

³ Isto, 63', 64, 64', 65, 69', 74, 89' i 47', 51, 51'.

⁴ Isto, 118, 119, 122', 124. Srebrnica je izostavljena za sve pomenute godine u našem računu.

⁵ *Deb.* not. XII, 1, 3, 101, 102, 115, 195, 256', 291, 292.

⁶ Isto, 269'.

⁷ *Deb.* not. XIII, 56, 306, 307.

⁸ Isto, 11, 67', 79'.

nego i takvih središta kao što je Jajce.⁹ Izgleda nam da su promašeni svi brožani podaci, tabele s izračunavanjima u procentima i svi neobično brižljivo izvučeni grafikoni u odeljku o domaćim trgovcima. Najzad, izgleda da bi trebalo načelno porazgovarati kako je autor zamišljao da su sve obeleženi domaći ljudi iz Bosne u knjizi *Debata*. Slične teškoće bi se svakako javile i kod dubrovačkih trgovaca po naseobinama, gde se autor suviše oslonio na knjige Malog vijeća.

Autor je pomakao unazad prve promene javljanja bosanskih rudnika. Nama izgleda da rudnici koji su morali biti otvoreni do 1463. nisu svi ovde uključeni samo zato što se tekstuelno ne pominju (ili su bili na spornom teritoriju oko Srebrnice), iako analiza svih okolnosti upućuje da ih nisu tek Turci otvorili. Rudnik Sasi kraj Srebrnice, koji se pominje 1504—1505. sa snažnom produkcijom¹⁰, mora da je bio otvoren pre pada Bosne, na što bi upućivalo i samo ime mesta; uostalom, u Sasima su 1449. formirane sudijske komisije sa »konzulima«, kao i u drugim dubrovačkim naseobinama toga vremena.¹¹ Iako su Turci forsirali rudokopnju gvožđa, koje im je bilo potrebno za rat i velike gradnje, ipak postoji mogućnost da su i okna u mestu Žeravici na rečici Stupčanici (po pomenu iz 1492.)¹² bila aktivna već 30 godina ranije. Bez obzira što je Kovačevićeva dala opšti prikaz razvoja i snage pojedinih rudnika i trgovačkih mesta, ipak će ostati potreba da se dadu monografije za pojedine rudnike ili veća trgovišta.

Najad, nekoliko pojedinosti. Kovačevićeva izdvaja Durovnik iz pojma Dalmacije, što odgovara shvatanjima Dubrovnana XV v., ali se ne slaže s današnjim pojmovima, a može da izazove i neopravdane sumnje kod nekih čitalaca. Autor je savladao »nostrifikaciju« dubrovačkih prezimena romanski zabeleženih, ali još nije siguran kod beleženja ličnih imena (ne Žore nego Džore, ne Marusa nego Maruša, ne Natalije nego Božičko, ne Živko nego Dživko-Ivan, ne Radovač nego Radovac, itd.). Autorovo shvatanje prave poslovne sadržine zaduživanja i stvarne funkcije »konzula« nije u svim momentima dovoljno čisto i u istom smislu, naročito kad se poziva na druge pisce. Omaškom, na str. 118 umesto 11 1/2 tona ispalo je 11 1/2 vagona olova, što bi se nalazilo u 680 *poluga* (olovo je tovareno u »mažama«, komadima, a ne u polugama). Izgleda nam da pisac greši ako misli da je *terra gleta* olovo »kao ruda« (170). Isto tako, pisar je verovatno pogrešno zabeležio u arhivskoj knjizi da je drvo za gradnju dolazilo sa Drine (33); radi se o ušću Drima.

Bez obzira na sitne i krupnije zamerke koje se mogu učiniti (uostalom kao svakom radu), studija Desanke Kovačević predstavlja pionirski napor da se osvetle tamne a naročito danas važne strane historijskog života srednjovekovne Bosne. Mogli bismo samo najtoplije poželeti da Kovačevićeva nastavi i proširi svoja istraživanja, s odgovornošću koju je i dosad pokazivala.

B. Hrabak

⁹ Isto, 261 (80 duk. 1421). Mi smo iz razumljivih razloga prihvatili od autora razlikovanje dukata i perpera, ali nikako ne shvatamo zašto to čini autor kada su obe jedinice računске i kada se njihov odnos zna, pošto su kursevi dukat-groš poznati, upravo na osnovu *Debata*.

¹⁰ Sent. canc. 64, 306; Div. canc. 98, 67—7'.

¹¹ Div. not. 71, 184.

¹² Cons. min. XII, 53', 58', 84, 135. B. Hrabak, Trg Valjevo u srednjem veku, Istoriski glasnik 3—4/1953, 95.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

OLEG MANDIĆ

JAKŠA RAVLIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV SIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV SIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB